

ІННОВАЦІЙНА ТЕОРІЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ: М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ, Й. ШУМПЕТЕР І ПРОБЛЕМИ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Стаття присвячена історії формування інноваційної теорії економічного розвитку і показує її важливу роль у розробці сучасної економічної політики в Україні. Згідно з цією теорією зростання національного добробуту залежить від ефективної підтримки інноваційного процесу країни, який обумовлює постійну структурну перебудову національної економіки на новому технологічному базисі. Центральним пунктом такої політики є створення правових стимулів та інституційних умов для розвитку інноваційного підприємства.

Обравши ринковий шлях економічного розвитку та увійшовши в перехідні процеси з великим оптимізмом, українське суспільство опинилося в шаленому вирі кризових явищ, кінця яким не видно. Ортодоксальна неокласична економічна теорія, яка була взята на озброєння для проведення реформ, не знайшла сьогодні адекватних рішень для багатьох критичних проблем. Провал політики "Вашингтонського консенсусу" для перехідних економік обумовив суспільну потребу в розробці концепцій, які б більше, ніж у пануючому неокласичному каноні, опікувалися аналізом невірноважених станів, динамікою трансформаційних соціально-економічних процесів. Одним з модерних напрямів таких наукових пошуків є застосування ендогенних теорій економічного зростання, де ключова роль віддається науково-технологічному інноваційному розвитку суспільства.

Чи існує альтернатива інноваційному алгоритму розвитку для України? Специфіка економічної ситуації, в якій вона опинилася після розпаду СРСР, не залишає для нас вибору щодо інших сценаріїв. Головною причиною необхідності запровадження інноваційної моделі розвитку є те, що запровадження ринкових відносин в Україні вивело на перший план проблему низької ефективності використання ресурсів та екстрематності виробництва на мікро- та макрорівні. Тому відсутність структурної перебудови трансформаційного типу генерує в Україні потужні стагфляційні процеси, які є реакцією на відновлення макроекономічної рівноваги шляхом створення прогресуючої кризи відносного надвиробництва та значного зниження сукупного попиту в рамках традиційної структури національної економіки.

Іншою особливістю типологічного стану, в якому опинилася українська економіка, є також те, що вихід з кризи подібного типу не може бути здійс-

неним на шляхах прямого втручання держави в економіку засобами фіскальної та монетарної макроекономічної політики. Рецепти подолання "стагфляції" пов'язані передусім з інституційними заходами щодо стимулювання структурних змін на мікрорівні як процесів технологічного пристосування до нових ринкових умов. Принциповою особливістю є те, що ці процеси можуть відбуватися переважно тільки через інноваційні технологічні зміни, які обумовлюють структурну перебудову економіки. Проте сьогодні в Україні ще не створено дієвого механізму забезпечення необхідних технологічних змін. Поки що подібні управлінські зусилля не дають потрібних результатів.

Інноваційна теорія розвитку сформувалася як одна з теорій економічного циклу. Причому, закінченого вигляду вона набула тільки в середині ХХ століття [1]. До цього науково-технічний прогрес ще не розглядався більшістю вчених як основний фактор циклічного та інституціонального економічного розвитку. Тривалий час економічна думка вбачала причину коливань ділової активності в психології агентів ринку, раціонально-суб'єктивна поведінка яких постійно порушувала баланс попиту і пропозиції, призводячи до різких піднесень і крутих руйнівних криз у розвитку промисловості й торгівлі.

Одним з перших, хто побачив причини економічних криз в особливостях відтворення основного капіталу, був видатний український учений-економіст М. І. Туган-Барановський. Його праця "Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини і вплив на народне життя", що була видана в Санкт-Петербурзі у 1894 р. і згодом перекладена німецькою (1901 р.) і французькою (1913 р.) мовами, стала класикою світової науки [2]. Накриклад, Е. Хансен називає її віхою в розвитку економічної теорії, першою сучасною науковою працею, яка цілком

присвячена промисловим циклам, джерелом нової течії економічної думки, яка сформувала теорію Дж. Кейнса [3].

М. І. Туган-Барановський проаналізував різні підходи до пояснення циклічного характеру розвитку виробництва і дійшов висновку, що перешкодою для безперервного кумулятивного розвитку виробництва є не стільки зовнішні обмежувальні фактори, скільки внутрішні властивості економічної системи, які, власне, і породжують циклічність її розвитку. Такими властивостями є циклічні закономірності у відтворенні основного капіталу країни. Цей висновок було зроблено, як на основі теоретичного аналізу, так і на основі скрупульозних статистичних досліджень особливостей розвитку промисловості Англії. Він показав, що промисловий цикл цілком відтворюється ціною заліза: в міру похвалення торгівлі зростає і ціна заліза — криза і реакція виражаються втратою цієї ціни. Ця залежність пояснюється тим, що залізо — найважливіший матеріал, з якого споруджуються машини, інструменти, рейки, кораблі і взагалі знаряддя виробництва та транспорту. За попитом на залізо і його ціною можна робити висновок про розширення основного капіталу країни [4].

Новаторство висновків визначалося тим, що вони формували нову теорію ринку, яка відрізнялася від панівних класичних трактувань. Теорія ринку М. І. Туган-Барановського була несподіваною для сучасників, особливо щодо твердження, що періодична зміна припливів і відпливів промисловості викликається не законами споживання, а законами виробництва. З його теорії виходило, що виробництво розширюється в роки піднесення не тому, що в цей час зростає споживання, навпаки, споживання саме тому і зростає в цей час, що розширюється виробництво. Тільки завдяки Дж. Кейнсу такий висновок знайшов широке визнання. Але не будемо забувати, що кейнсіанство називали революційною теорією.

Дана теорія ринку не втратила своєї актуальності для економіки перехідного періоду. В Україні можна чітко простежити її дієвість, адже уряд саме й намагається весь час проводити інвестиційну політику з метою зростання безпосереднього споживання і крім інфляції нічого не отримує. Такі результати змушують уряд штучно обмежувати споживання, що, відповідно, руйнує весь цикл кругообігу доходів і стискає економічну активність і виробництво.

Теорія циклу М. І. Туган-Барановського пояснює, чому існують окремі періоди, протягом яких спочатку нагромаджуються великі маси позичкового капіталу, які не знаходять собі застосування, а потім відбувається бурхливе їх інвестування. Але виникає запитання: в які види основного капіталу інвестується вільний грошовий капітал? Відповіді

на це запитання і призвели до виникнення інноваційних теорій розвитку. Прямий розвиток теорії М. І. Туган-Барановського отримала через праці А. Шпітгофа і Й. Шумпетера.

Дослідження Артура Шпітгофа [5] доводили, що фаза піднесення в циклі не може бути викликана одним лише тиском позичкових капіталів. Більше того, ця фаза зумовлюється переважно й передусім результатом "притягування", а не "підштовхування". Силою "всмоктування" позичкових капіталів є результати науково-технічного розвитку, які знаходять своє застосування у виробництві. Тому фаза піднесення може закінчитися не тільки в результаті скорочення пропозиції вільного капіталу, який шукає інвестиційних можливостей, а й у разі падіння ефективного попиту на реальний капітал. Ці дві взаємодіючі причини визначають основну циклічного розвитку.

Імпульс до інвестування виникає з потреби у виробництві машин та устаткування, викликаних новими технічними вдосконаленнями, винаходами та ринками збуту. Відкриття й технічні досягнення розширюють "посуд капіталоутворення" і викликають настійну необхідність його заповнення. Місткість "посуду" визначається вимогами технічного прогресу. Але як тільки ця місткість наповнюється, всяке додаткове утворення нового капіталу швидко стає марним, гранична ефективність капіталу знижується до нуля, інвестування припиняється, розквіт уривається.

А. Шпітгоф доповнив теорію М. І. Туган-Барановського поняттям механізму заповнення інвестиційного вакууму, що утворюється в кризовій фазі циклу, через комерціалізацію науково-технічних досягнень. Цей процес виявився імпульсивним, що й породжувало циклічність економічної динаміки. Завершив формування цілісної інноваційної теорії економічного розвитку Й. Шумпетер, який тим самим завершив концептуальний напрям, започаткований М. І. Туган-Барановським, і, по праву, став батьком інноваційної парадигми соціально-економічного розвитку, яка сьогодні отримала визнання через так звані теорії ендогенного економічного зростання.

Й. Шумпетер став автором теорії циклу [6], яка ґрунтується на законах розвитку інноваційного процесу, а саме: відповідно до особливостей економічної поведінки підприємців-новаторів, що протистоять як антитезі іншому типові господарського суб'єкта — "просто господарям". Характер дій цих двох типів є зовсім різним, як різним є вміння працювати за звичним і новим планом.

Принциповим положенням теорії Й. Шумпетера, яке відрізняє її від теорії А. Шпітгофа, є висновок про те, що "нове, як правило, не виростає із старого, а з'являється поруч із старим, витісняє його і змінює всі відносини таким чином, що ви-

никає необхідність у специфічному процесі "розміщення". Тому "піднесенню" передують структурна перебудова, а наступний розвиток — це не просто продовження попереднього, а новий розвиток, який породжується іншими умовами і почасти іншими людьми.

Іншим найважливішим пунктом теорії Й. Шумпетера є пояснення причини, з якої нові виробництва і, відповідно, підприємці-новатори з'являються не безперервно, а відразу у великій кількості ("кластером"). Вся справа у тому, що поява нових виробництв взаємопов'язана. Цей зв'язок зумовлюється тим, що прорив нового спочатку здійснюється небагатьма підприємцями-новаторами, які володіють особливим талантом бачення і реалізації нових шляхів, а також силою характеру для подолання могутньої протидії інерції традицій. Поява одного чи кількох таких підприємців полегшує появу інших, які, в свою чергу, сприяють появі третіх і т. д. Таким чином, "поява одного процвітаючого підприємця викликає появу не просто ще кількох, а дедалі численніших і менш кваліфікованих підприємців". Причому, Й. Шумпетер вважав, що підприємець-новатор, як такий, не "знаходить" і не "створює" нових можливостей. Останні існують самі по собі, нагромаджуються і навіть пропагуються пресою. Але без підприємця вони не можуть реалізуватися, тому функція його саме й полягає виключно в тому, щоб реалізувати їх. Ось чому не треба змішувати "тип" і "поведінку" підприємця та винахідника.

Особливе місце у світовій економічній теорії зайняла розробка Й. Шумпетером поняття нововведення чи інновації. Останній термін став загальноприйнятною категорією в світовій економічній літературі. Інновації, за Й. Шумпетером, — не просто нововведення, а нова функція виробництва. Це — зміна технології виробництва речей, яка є необхідною і має історичне значення. Інновація є стрибком від старої виробничої функції до нової. Великі інновації викликають створення нових підприємств і нового устаткування, але не кожне нововведення, нове виробництво є інновацією.

Актуальність даного питання для сьогодення полягає в тому, що розгортання науково-технічної революції підтверджує висновок інноваційної теорії про вирішальну роль інновацій у циклах економічного розвитку. Сучасні автори провели докладні статистичні дослідження інноваційних процесів, розгорнутих у часі. Всі вони підтвердили тісний зв'язок виробничих циклів з характером виникнення і поширення науково-технічних інновацій [7].

Наведена лінія розвитку економічної теорії переконливо показує роль науково-технічних інновацій не тільки як факторів розвитку науково-технічної сфери, але й факторів економічного зростан-

ня щодо всієї макроекономічної системи країни. Таке бачення соціально економічних процесів ще й досі є малопоширеним в Україні. Більше уваги привертають теорії, що пояснюють економічні цикли впливом інших факторів, ніж інновації, звичніших і зрозуміліших — капітальними вкладеннями, сезонними коливаннями урожайності в сільському господарстві, особливостями грошового обігу, демографічного розвитку тощо. Всі ці фактори важливі, і мову можна вести про їхню співпорядкованість за ступенем впливу на цикл. Проте значення інноваційних теорій полягає насамперед у тому, що ними безумовно доведено — стан науково-технічної інноваційної сфери країни є не наслідком, а причиною багатьох макроекономічних змін, особливо на шляхах економічного зростання.

Це особливо важливо знати (й усвідомити) у зв'язку з ринковими перетвореннями в Україні, бо повернення до ринку — це повернення до природних економічних процесів, які описуються інноваційною теорією. Ми й раніше були включені у світовий інноваційний процес, але переважно шляхом змагань у воєнному протистоянні двох систем. Інноваційний процес в Україні йшов на дуже вузькому фронті і за рахунок великого перевитрачання ресурсів. Тому він не виконував головної своєї функції — не прискорював зростання добробуту народу.

Будучи жорстко керованим "згори", за рахунок централізованих команд, інноваційний процес позбавлявся головної своєї опори і носіїв — критичної маси новаторів-підприємців. Тому на рівні підприємств сформувалося індиферентне мотиваційне поле для інновацій, яке зазвичай відторгало чергові нововведення ініціативних винахідників.

Здійснюючи активний пошук нових шляхів управління народним господарством, не можна концептуально залишатися на тих поглядах, які всі проблеми економічної організації зводили до загальносоціологічних формул розвитку суспільно-економічних формацій. Так само не досить тільки проголошення введення ринку. Вся економічна теорія ХХ століття — це пошук форм і методів протистояння негативним стихійним процесам ринкових відносин і водночас пошук засобів акселерації позитивних сторін свободи інноваційної творчості.

Яким же чином при конструюванні нових ринкових відносин необхідно враховувати загальні закономірності інноваційного процесу? Почасти відповідь на це запитання дає передовий досвід розвинутих країн, де ці закономірності максимально враховуються. Ми намагаємося його копіювати, але часто не бачимо всіх причин і зв'язків виникнення тієї чи іншої організаційної форми, а тому не одержуємо очікуваного ефекту. У цьому зв'язку розглянемо в найзагальнішому плані деякі основні

висновки інноваційних теорій стосовно до проблеми створення в сучасних умовах сприйнятливою до науково-технічних інновацій економічного механізму.

Якщо розглядати даний момент з точки зору його місця на хвилі циклу економічного розвитку, то, очевидно, ми перебуваємо в стадії зтяжної кризи. Проте, цей період передує нижній поворотній точці хвилі. Тому важливо подивитись, які процеси зумовлюють цей поворот до піднесення, що робити для його здійснення.

Перше, на що треба звернути увагу, — це стрибкоподібний перехід від старого до нового технічного базису виробництва в кризовій фазі циклу. Саме в цей період виникає нове поряд із старим. На цьому також слід зробити наголос — не перехід старого в нове, а стрибок, співіснування нового і старого технічного базису. Тому економічна політика повинна бути відповідним чином диференційована. Для розвитку нових виробництв, які визначають майбутнє обличчя промисловості, необхідною є пріоритетна шкала податків і пряма фінансова підтримка. При найбільш налагоджених ринкових відносинах, як показують Й. Шумпетер та Г. Менш, природно перевага віддається поліпшувачим інноваціям, а не кардинальним базовим, які є і ризикованішими, і дорожчими. Впровадження принципово нового — це особливий акт, який вимагає неабияких зусиль і неординарних людей. Тому даний процес у наших умовах потребує не сильного вольового управління у вигляді команд, а рішучої підтримки з боку держави тих, хто нову справу успішно розпочинає.

В цьому плані для нас дуже показовим є приклад Японії, яка після війни і на початку 50-х років перебувала в дуже схожому економічному стані. Свій шлях по траєкторії "економічного дива" Японія проходила у повній відповідності з висновками інноваційних теорій. Початок технологічного стрибка відбувався за всебічної підтримки з боку держави методом, який пізніше названо "лазерним променем". Це означає, що початкові технологічні стрибки здійснювалися в невеликій кількості галузей, які довели свою потенційну конкурентоспроможність, з наступною дифузією інновацій. Основною рисою, яка характеризує ці успіхи, за оцінками японських економістів, є "батьківське піклування" з боку уряду [8].

Наведений підхід може здатися схожим на наші традиційні методи забезпечення пріоритету, наприклад, в оборонній промисловості, коли економічний бік виробництва держава "брала на себе". Проте тут принципова відмінність полягає у тому, що в Японії та в інших розвинутих країнах допомога надається: 1) самостійно діючим на свій страх і ризик підприємцям-новаторам; 2) ця допомога дістається тим, хто реально забезпечує по-

трібний результат, хто спромігся створити конкурентоспроможний товар. А в нас у ролі підприємців-новаторів виступає вузький командний прошарок управлінців, які прямо не зв'язані з результатами і мають мотивацію дій, яка виключає ризик. За ринкових відносин підприємці-новатори — це численний прошарок людей, які прагнуть до успіху, яким держава лише допомагає, а не командує ними. І перемагає не той, на кого впав вибір урядового чиновника, а той, хто забезпечив кращий результат.

Одним з переконливих свідчень домінування адміністративних методів в українській інноваційній політиці є історія запровадження спеціальних систем стимулювання науково-технологічної та інноваційної діяльності. Всі спроби введення таких систем постійно наштовхувалися на інституційну невідповідність їх впровадження — досить швидко надані пільги ставали правилом для багатьох, а не стимулюючим виключенням. Тому ці пільги, лягаючи неефективним тягарем на бюджетні можливості держави, скоро скасовувались. Проте, інноваційна діяльність — це передусім піонерний прорив у локальному місці економічної системи, тому він неможливий як масове явище. Державна підтримка повинна мати точковий характер і спрямовуватися на досягнення реалізації державних пріоритетів розвитку. Отже, при удосконаленні інноваційної політики є дуже важливим створювати стимулююче економіко-правове середовище саме тим суб'єктам циклу "наука — техніка — виробництво", які забезпечують позитивні кінцеві результати своєї діяльності.

Однією з найважливіших функцій інноваційної політики повинно також бути стимулювання дифузії (розповсюдження) нових технологій, виробництв, організаційних методів. Для цього необхідно передбачати відповідні правові, фінансові, матеріальні, кадрові, інформаційні та імпорتنі можливості. І не можна допускати минулої помилки, коли весь цей процес управлявся "згори", а правильніше сказати — насаджувався. Втім-то й сенс, щоб сприятливі можливості для початку вигідної справи (є зразок, приклад), які надаються державою, міг використати будь-який бажаючий економічний суб'єкт, але за умови доведеної інноваційної ефективності його діяльності.

Треба пам'ятати, що командно-адміністративна економіка прогала історичне змагання ринкової системі організації розподілу ресурсів передусім через брак можливостей самостійних ефективних дій інноваторів-підприємців, над якими постійно нависало павутиння державної бюрократії, яка не давала їм можливостей еволюційної творчості та самореалізації у виробничому процесі. Практика розвинутих країн світу засвідчила, що найефективнішим механізмом стимулювання тех-

нологічних змін є ринкове конкурентне середовище, куди держава втручається таким чином, щоб

захистити і підтримати тих суб'єктів ринку, які беруть на себе тягар інноваційної ініціативи.

1. См.: *БерналДж.* Наука в истории общества.— М., 1956; *Белл Д.* Третья технологическая революция и ее возможные социально-экономические последствия.— М., 1990.

2. *Туган-Барановский М. И.* Периодические промышленные кризисы. Избранное.— М., 1997.

3. *Хансен Э.* Экономические циклы и национальный доход— М., 1959, с. 376.

4. *Туган-Барановский М. И.* Вказ. праця, с. 315—316.

5. Виклад теорії А. Шпітгофа див. у зазнач. книзі Е. Хансена.

6. *Шумпетер Й.* Теория экономических развития.— М., 1982. Наведені далі цитати зі сторінок: 180, 369 390, 405.

7. Див. наприклад: *Mensch G.* Stalemate in technology: Innovations overcome the depression. Ballinger. Cambridge (Massachusetts), 1979; *Rosenberg N.* Inside the black box. Technology and economics. Cambridge. Univ. Press, 1983; *Technology and wealth of nations.* Stanford Univ. Press, 1992.

8. *Уруу С.* Конец японского "экономического чуда". М., 1981, с. 54—83.

Bazhal Y. M.

INNOVATION THEORY OF ECONOMIC DEVELOPMENT: M. TUGAN-BARANOVSKY, J. SCHUMPETER AND ISSUES OF ECONOMY IN TRANSITION IN UKRAINE

The article is dedicated to the history of innovation theory of economic development and shows it's important role to elaborating of contemporary economic policy in Ukraine. According to this theory the growth of national wealth depends on the effective supporting of the innovation process in the country, which guarantees permanent structural reform of the national economy on a new technological basis. The central point of this policy connects to the creation of legal stimulus and institutional conditions that will promote innovation entrepreneurship.